

К.Ю. НЕФЕДОВ, канд. іст. наук, доцент НА
ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», Харків

ПРО ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА В ЕПОХУ РАННЬОГО ЕЛЛІНІЗМУ

У статті, на матеріалі епіграфічних і нарративних джерел, висвітлена проблема відносин Боспорського царства та держави Антигонідів, що протягом перших двох десятиріч епохи раннього еллінізму була найбільш впливовим державним утворенням Східного Середземномор'я.

В статье, на материалах эпиграфических и нарративных источников, освещена проблема взаимоотношений Боспорского царства и державы Антигонидов, которая на протяжении первых двух десятилетий эпохи раннего эллинизма была наиболее значительным государственным образованием в Восточном Средиземноморье.

The relations, it is shown on the basis of epigraphic and narrative sources, between The Bosporean Kingdom and The Antigonids state, which was leading power in the East Mediterranean during first two decades of the Early Hellenism, are discussed in the article.

Зовнішня політика найбільшої античної держави на території України – Боспорського царства – неодноразово ставала предметом спеціальних досліджень. Проте для деяких історичних епох наші знання про цю політику ще й досі залишаються поверховими. Саме такою є епоха безпосередніх наступників Олександра Македонського, діадохів (323-280 рр. до н.е.), яку зазвичай називають добою раннього еллінізму. Все, що ми знаємо про зовнішньополітичну активність боспорян у цей час почерпнуте з невеликого повідомлення Діодора Сіцилійського про деякі акції боспорського царя Евмела в межах Причорномор'я. Залишається не зрозумілим, якою мірою боспорська держава Спартоکیدів була інтегрована в систему міжнародних відносин, що склалася після розпаду імперії Олександра Македонського в Східному Середземномор'ї, які були її взаємини з найважливішими монархічними утвореннями тієї епохи, які цілі вона переслідувала на міжнародній арені. Коли в науковій літературі торкаються цих питань, то мова йде лише про можливе протистояння Евмела з одним з безпосередніх наступників Олександра, Лісимахом, що панував у ті часи у Фракії. Проте, в перші два десятиліття після смерті Олександра зовсім не Лісимах був провідним суб'єктом політичних стосунків в регіоні. Тон в міжнародній політиці, принаймні, з 315 по 301 рр. до н.е. задавали його головні суперники – Антигон Одноокий і його син Деметрій Поліоркет. Їхня політика носила глобальний характер й поширювалася чи не всю територію греко-македонського світу. Регіон Понту не становив в цьому відношенні винятку. Визначивши, яким чином реагувало на політику перших Антигонідів Боспорське царство, ми зможемо по-новому поглянути на зовнішньополітичну діяльність ранніх Спартоکیدів і виявити реальне місце Боспору в системі політичних стосунків епохи раннього еллінізму.

Головною зоною зіткнення інтересів Боспору і перших Антигонідів мало стати південне узбережжя Понту. У науковій літературі наголошувалося, що Спартокиди в останні десятиліття IV ст. до н.е. підтримували тісні економічні й політичні контакти з полісами цього регіону [1, с. 41; 2, S. 47-48].

Особливий успіх мав у цьому Евмел, який бажав поширити свій вплив на всі припонтійські області [3, с. 545-602; 4, с. 37-39]. Але, як показав нещодавно виявлений проксенічний декрет на честь жителя міста Кромни, активність у напрямі Південного Понту проявляв ще батько Евмела Перісад I [5, с. 58-60]. Видавці проксенії вважають, що в таких діях Спартоکیدів "не можна не вбачати цілеспрямовану політику протистояння експансії Лісимаха й Антіоха I в Південному Понті". Однак насправді за років правління Перісада I й Евмела Лісимах і Селевкіди не мали відношення до вказаного регіону. Влада Селевка I тоді ще не поширювалася на захід від Євфрату, а Лісимах володів лише Фракією і міцно зав'язнув у боротьбі з місцевими племенами та грецькими полісами Західнопонтійського узбережжя. Пануюче становище в Південному Понті належало тоді Антігону Одноокому. Він ще з 319 р. до н.е. володів територією Каппадокії, а в 314 р., внаслідок вдалої військової операції, захопив західну частину узбережжя до Геллеспонту, включивши до числа своїх союзників міста Аміс, Гераклею Понтійську, Астак і Халкедон [6, р. 238-239]. Від того часу й аж до агресії Лісимаха в 302 р. до н.е. Південний Понт знаходився під контролем Антігонідів.

Таким чином, підтримуючи південнопонтійські поліси, Перісад I і Евмел мали протистояти Антігонідам, а не Лісимаху або Селевкідам. Доказом того, що це було цілеспрямоване протистояння антігонідській експансії, а не лише епізодичні контакти з торговими партнерами, на наше переконання, може служити факт встановлення в Боспорському царстві культу Перісада I. Цей факт відомий з наступного повідомлення Страбона: «Пантікапей тривалий час управлявся володарями з середовища Левкона, Сатира й Перісада. Вони називалися тиранами, хоча в більшості були гідними, починаючи від Перісада та Левкона. Перісад був навіть визнаний богом» [7, VII, 4, 4]. Остання фраза, поза сумнівом, указує на встановлення культу Перісада, тобто, надання йому богорівних почесностей – бо тільки таким чином могло відбутися в ранньоелліністичну епоху «визнання божеством» [див. докладно: 8, с. 197; 9, р. 227-233; 10, р. 11-26]. Окрім цього, з повідомлення Страбона зрозуміло, що Перісад отримав почесності не просто за свій царський сан, а за «високу гідність», що дозволяла не порівнювати його з тиранами в класичному розумінні цього слова. Це свідчить про те, що боспорський культ Перісада за своєю типологією був аналогічний культу елліністичних правителів, оскільки вони також отримували божеські почесності на підтвердження своєї «царської гідності», що виявлялася в благодіяннях, філантропії, мужності й так далі, а не просто за сам факт володіння вищою владою [11, р. 7-24; 12, р. 56-80].

Не викликає сумнівів, що такий культ міг бути встановлений на Боспорі лише під впливом ззовні. Власні боспорські традиції шанування правителів, всупереч припущенням деяких вчених [13, с. 242-253], були дуже далекі від культу, який описує Страбон [див.: 14, с. 55-56; 15, с. 6-9]. Тому можна цілком погодитися з А.А. Завойкіним, який вважає, що при вивченні формування культу Спартоکیدів слід «найменш виходити з ідеї його винятковості» й орієнтуватися на хід аналогічних процесів в інших регіонах античного світу [14, с. 56]. Сам А.А. Завойкин, керуючись вказаними міркуваннями, доходить

висновку, що культ Перісада на Боспорі міг бути тільки посмертним, оскільки в роки правління цього царя прижиттєвого державного культу в елліністичних державах ще не існувало [14, с. 55-57]. Посилаючись на дані нашої статті про шанування Олександра Македонського в Александрії [16, с. 20-26], він каже, що Перісад не міг випередити в області інституалізації царського культу «Великого Македонянина», який був вшанований як бог в офіційному порядку лише посмертно в Птолемеєвському Єгипті [14, с. 56-57]. А.А. Завойкін, проте, не враховує, що разом з офіційним загальнодержавним культом, існували й інші форми культового шанування правителів, перш за все, так званий полісний, міський культ. В епоху Олександра та діадохів, перші тринадцять років якої застав Перісад, саме ця форма шанування монархів була пануючою [див.: 17, S. 42-77]. В рамках полісного культу шанування правителів ще з часів Олександра було переважно прижиттєвим, і, отже, боспоряни скоріше б запозичили саме цю традицію. Першим же та єдиним за життя Перісада правителем, який удостоївся широкого культового шанування в грецьких містах був ніхто інший як Антігон Одноокий. У 314-311 рр. до н.е. його культ виник у деяких малоазійських й острівних полісах, що в більшості своїй входили до сфери політичних й економічних контактів Боспорського царства [див.: 6, р. 234-238; 17, S. 42-75; 18, с. 90-95;] Особливо ж важливо, що культове шанування Антігона в 314 р. до н.е. було встановлене полісами-членами Острівної ліги на о. Делос, який, як один з найважливіших центрів шанування Аполлона, був «священним місцем» для боспорян. Показово, що розквіт культу Антігона збігся за часом з піком могутності Перісада. В останнє десятиліття життя він досяг влади, подібної за об'ємом до влади діадохів, й пихато йменувався в боспорських написах «царем всіх синдів і меотів» та правителем землі «від відрогів Таврів до Кавказьких гір» [19, № 10, 11, 113, 971, 1039, 1040]. У такому статусі Перісад міг обґрунтовано претендувати на почесні, які отримували Олександр й Антігон.

Усе це, проте, не означає, що культ Перісада мав бути лише наслідуванням культу Антігона, покликаним прославити боспорського монарха серед підданих. Відомо, що широке культове шанування в грецьких полісах надавало Антігону чималі політичні дивіденди. Воно дозволяло йому виступати в образі головного "рятівника і благодійника" еллінів, оскільки офіційно почесні він отримував у відповідь на благодіяння, надані містам, – відновлення «свободи і автономії», звільнення від податків і таке інше [6, р. 233-236; 17, S. 42-75]. Окрім цього, як було показано нами раніше, культ дорівнював Антігона Олександру, якого шанували як бога посмертно інші діадохи, й допомагав йому таким чином обґрунтувати зазіхання на владу в усій македонській імперії [20, с. 95-107]. Встановлення культу Перісада в таких умовах відображало претензію Боспору на незалежність від Антігонідів і македонських правителів взагалі – адже піддані, віддаючи йому вищі почесні, визнавали боспорського правителя не менш значущою фігурою, аніж Антігон і навіть сам Олександр. Аналогічним чином інший наступник Олександра Птолемей Сотер,

приймаючи в 304 р. до н.е. царський титул, відразу ж отримав божеські почесті на Родосі, прирівнявши себе тим самим до Антігонідів [20, с. 108-114].

З іншого боку, культ, особливо в тому вигляді, як він представлений у Страбона, позиціонував Перісада як "благодійника еллінів", і протиставляв його тим самим Антігону. Чи підтверджував Перісад цей статус своїми діями щодо греків, судити важко через скудність джерел, але його син Евмел, поза сумнівом, виступав у ролі евергета грецького світу. Його благодіяння понтійським грекам, що їх згадує Діодор [21, XX, 24-25], можна розцінити як спробу суперництва з Антігонідами, бо головним благодійником еллінів в ту епоху був саме Антігон. Не виключено, зокрема, що допомога, надана Евмелом мешканцям західнопонтійського полісу Каллатіс під час облоги Лісимаха, була якоюсь мірою обумовлена прагненням перевершити Антігона, який у 313 р. до н.е. зазнав невдачі під час спроби підтримати повстання західнопонтійських греків проти володаря Фракії. Взагалі ж, сама ідея активно використовувати благодіяння еллінам для посилення власного авторитету й обґрунтування державних амбіцій, поза сумнівом, була запозичена Евмелом саме у Антігонідів, що створили свою імперію під гаслом боротьби за свободу еллінів [6, р. 189-205].

Що ж могло спонукати Спартокідів до протистояння з Антігонідами? Перш за все, це прагнення обмежити антігонідівську експансію в регіоні Понта. Захоплення південнопонтійського узбережжя продемонструвало, що Антігоніди не обмежують свої володіння кордонами держави Олександра й готові просуватися далі на північ. Увесь понтійський регіон опинявся, таким чином, перед загрозою їх вторгнення. Окрім цього, Евмел і Перісад, безсумнівно, були зацікавлені в ослабленні впливу Антігонідів у вже захоплених ними південнопонтійських землях, оскільки Боспор мав певні політичні та економічні інтереси в цьому регіоні.

Не виключено, проте, що між Спартокідами і Антігонідами існували й інші протиріччя, що виводили їх протистояння за межі Понту. Перші Антігоніди дотримувалися вельми жорсткої протекціоністської політики у сфері торгівлі зерном. Антігон, заохочуючи експорт хліба з території своєї держави, наполягав разом з тим, щоб міста, які знаходяться під його владою, не імпортували зерно з інших держав, а купували його всередині країни, переважно з урожаю, отриманого з царських доменів Антігонідів: він відверто заявляє про це в одному зі своїх послань до міста Теос [22, № 344]. Ця державна монополія на торгівлю хлібом мала забезпечити економічну автаркію державі й завдати удару головному суперникові Антігонідів – Птолемеєвському Єгипту, який був найбільшим експортером зерна в Середземномор'ї [6, р. 286-289]. Проте така політика завдавала шкоди й економіці Спартокідів, бо вони втрачали найважливіші ринки збуту своєї продукції: у державу Антігона з 314 р. до н.е. входила майже вся Мала Азія і Кікладські острови, а з 307 р. – ще й значна частина Балканської Греції, зокрема найважливіший торговий партнер Боспору – Афіни. Добробут Спартокідів відтепер залежав від того, наскільки жорстко Антігон і Деметрій контролюватимуть морський імпорту до полісів своєї держави. Зрозуміло, що

це мало спонукати боспорських владик до протистояння з Антігонідами. Адже в таких умовах чи не кожне постачання зерна за межі Понту або навіть в південнопонтійські міста, не говорячи вже про надання іноземним торговцям проксеній з правом безмитного вивозу хліба з території Боспору, перетворювалася на свого роду виклик Антігонідам. А таких проксеній від часу правління Перісада I, Евмела й Спартока III збереглося чимало, й деякі з них дарували іноземним торговцям не тільки право вивозу хліба, але й громадянство на всій території Боспорського царства [див.: 5, 56-75]. Торговці, що порушили монополію Антігонідів, таким чином, мали можливість отримати своєрідний «притулок» на Боспорі, що підкреслювало гостроту протистояння Спартоکیدів і держави Антігона. Не виключено, що саме іноземні торговці, які осіли на Боспорі й виступили офіційними ініціаторами дарування божеських почестей Перісаду, орієнтуючись в цьому відношенні на практику полісів «метрополії», що шанували Антігонідів як богів [15, с. 21-23]. В світлі подібного протистояння цілком закономірним виглядає той факт, що коли в 287 р. до н.е. влада Деметрія в Греції зійшла нанівець, і він вимушений був залишити Афіни, Спарток III, за словами афінського декрету, «радів цьому разом з народом» й урочисто надав в дар звільненому місту 15000 медимнів хліба, опинившись в одному ряду з відвертими ворогами Антігонідів – Лісімахом, пеонійським царем Авдолеонтом і двома першими Птолемеями [22, № 370; 23, с. 136]. Цей жест символізував відновлення старих економічних зв'язків і підкреслював, що ера протистояння з Антігонідами для Спартоکیدів завершена.

Таким чином, можна дійти висновку, що Спартокиди в епоху діадохів цілеспрямовано протистояли експансії Антігонідів в регіоні Понту і за його межами, керуючись при цьому, як політичними, так й економічними міркуваннями. Це протистояння не доходило до відкритого протиборства і виявлялося переважно в області пропаганди і в демонстративному благодійництві щодо еллінів. Все це показує, що в епоху розпаду держави Олександра Македонського Боспорське царство не залишалася пасивним спостерігачем боротьби діадохів, як це нерідко вважають, а претендувало на роль одного з важливих незалежних «центрів влади» в новій системі політичних відносин.

Список літератури: 1. Сапрыкин С.Ю. Борьба за экономические зоны влияния на Понте в VI-II вв. до н.э. - государственная политика или личная инициатива? / С.Ю. Сапрыкин // Межполюсные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху: тезисы докладов конференции. - Севастополь: [б.и.], 1992. - С. 41-42. 2. Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeergebietes / Ju. G. Vinogradov. - Mainz: Von Zabern, 1997. - 703 S.; 3. Нейхардт А.А. К вопросу о политике Евмела на Понте Эвксинском (по материалам керамической эпиграфики) / А.А. Нейхардт // Древний мир. Сборник статей академику В. В. Струве / АН СССР. - М.: Изд-во Восточной литературы, 1962. - С. 595-603. 4. Шелов Д.Б. Идея всепонтийского единства в древности / Д.Б. Шелов // Вестник древней истории. - 1986. - N 1. - С. 36-42. 5. Виноградов Ю.Г. Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея / Ю.Г. Виноградов, В.П. Толстиков, Ф.В. Шелов-Коведяев // Вестник древней истории. - 2002. - № 4. - С. 58-75. 6. Billows R.A. Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State / R.A. Billows. - Berkeley; L.A.; L.: University of California Press, 1990. - 565 p. 7. Strabo. Rerum geographicorum. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. - Halle: Akademie Verlag, 1899. - 135 p. 8. Нефедов К.Ю. О культе Перисада I на Боспоре / К.Ю. Нефедов // Юг России в прошлом и настоящем: История, экономика, культура: Материалы междунаучной конференции / БелГУ. - Белгород: БелГУ, 2004. - С. 187-193. 9. Price S.R.F. Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor / S.R.F. Price. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. - 388 p. 10. Badian E. Alexander the Great between two thrones and heaven: Variations on an old theme / E. Badian // Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity / JRA Supplementum. - Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 1996. - P. 11-26. 11. Brunnmann K. The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenism / K. Brunnmann // Images and Ideologies: Self-Definitions in the Hellenistic World / University of California. - Berkeley: University of California Press, 1993. - P. 7-24. 12. Billows R.A. Kings and Colonists. Aspects of Macedonian Imperialism / R.A. Billows. - Leiden; New York: Brill, 1995. - 240 p. 13. Яйленко В.П. Женщины, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях / В.П. Яйленко // Женщина в античном мире: Сб. статей / РАН. - М.: Наука, 1995. - С. 204-272. 14. Завойкин А.А. Памятник Сатира I на Азиатском Боспоре (Strabo, XI, 2, 7) / А.А. Завойкин // Древности Боспора. - 2000. - Вып. 3. - С. 47-62. 15. Нефедов К.Ю. Культ

Перисада I на Боспоре: попытка исторической реконструкции / К.Ю. Нефедов [электронный ресурс] // Сакральное и власть в Античности. - 2012. - № 2. - Режим доступа: <http://antika-vlast.at.ua/publ>. **16.** Нефедов К.Ю. Птолемей I Сотер и учреждение культа Александра Македонского в Александрии / К.Ю. Нефедов // Античный мир: Сб. научных трудов / БелГУ. – Белгород: БелГУ, 1999. – С. 20-26. **17.** Habicht C. Gottmenschentum und die griechische Städte / C. Habicht. – München: H. Beck, 1970. – 268 S. **18.** Нефедов К.Ю. О возникновении культа Антигона Одноглазого / К.Ю. Нефедов // Древности. 1997-1998: Сб. научных трудов / ХИАО. – Харьков: Бизнес-Информ, 1999. – С. 90-95. **19.** Корпус боспорских надписей / АН СССР [под ред. В.В. Струве (отв. ред.) и др]. – М.; Л.: Наука, 1965. – 951 с. **20.** Нефедов К.Ю. Культ правителя и коронация диадохов / К.Ю. Нефедов // Из истории античного общества: Сб. научных трудов. Вып. 12 / Под ред. Н.Н. Махлаюка. – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2009. – С. 95-126. **21.** Diodorus Siculus. Bibliotheca Historica / Ed. L. Dindorf.– Stuttgart: Steiner, 1991. – 765 p. **22.** Sylloge Inscriptionum Graecarum: In 3 vol. V. 2 / 3rd edn. G. Dittenberger, H. Hiller von Gaertringen (ed.). – Leipzig: Hirzel, 1912. – 780 p. **23.** Хабихт Х. Афины. История города в эллинистическую эпоху / Пер. с нем. Ю.Г. Виноградова. – М.: Ладомир, 1999. – 416 с.

Поступила в редколлегию 3.03.2012